

Ж.М.Мажитов, С.У.Жауымбаев

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Азамат соғысының кеңестік дәуіріндегі тарихнамасы

Мақалада 1918–1920 жылдардағы азамат соғысының отандық тарихнамасы қарастырылып, хронологиялық шеңбері кеңес дәуірге шолу жасаумен шектелді. Сонымен қатар қазақстандық тарихшылардың еңбектеріне талдау жасалып, азамат соғысының барысын сипаттаған еңбектеріне баға берілді. Азамат соғысы тақырыбына арналған еңбектер жүйеленіп, сараптама жасалып, негізгі мәселелері айқындалды. Оның ішінде Ресейдегі Ақпан және Қазан төңкерістерінің азамат соғысына әсері, Қызыл Армияның құрылуы, соғыстағы жұмысшылар мен кедейлердің қосқан үлесі, Кеңес өкіметінің құрылуы жайлы жазған тарихшылардың еңбектеріне негізделіп, бүгінгі күнгі азамат соғысы тақырыбы төңірегінде пайда болған сұрақтарға жауап ізделінді.

Кілтті сөздер: азамат соғысы, кеңес дәуірі тарихнамасы, Қазан төңкерісі, өкімет, шетелдік интервенция, әскери жорықтар, большевиктер, большевиктер партиясы, әлеуметтік дағдарыс, халық.

2010 жылы азамат соғысының аяқталғанына 90 жыл толды. Қазан төңкерісінен бастау алған азамат соғысы 1918 жылдан 1920 жылға дейін жүрді. Осы аралық билікке ұмтылған қайраткерлер мен шетелдік интервенция сайысын, саяси партиялар мен олардың жетегінде жүрген халықтың күресін қамтиды.

Біріншісі, саяси дағдарыс кезінде Ресейдегі билікті қолына ұстап қалуға тырысып, әр түрлі бағытта әскери жорықтар ұйымдастырды.

Екіншісі, әлеуметтік дағдарысты алға тартып, халықты өздеріне тартуда саяси бағдарламалар жасады.

Әрине, билікке революцияға ұзақ дайындалған және өкімет басына келерде елді билеу жөнінде толық түсінігі бар Ленин бастаған большевиктер партиясы келді.

Бүгінде осы азамат соғысының аяқталуына 90 жылдық уақыттағы жазылған еңбектерді сараптау қолға алынғаны белгілі. Әсіресе кеше ғана әдебиеттерде толық зерттеліп, нақышымен жазылған азамат соғысы мен шетелдік интервенция төңірегінде қызу пікірталас жүруде. Ондағы басты мәселе:

– Ленин мен большевиктердің билікті тезірек алып, таптық күресті ушықтырып, азамат соғысын тудыруы жөн ба еді?

– Бұл талай қателіктер мен қырғынды әкелген жоқ па?

Осындай және көптеген басқа сұрақтар бүгінгі күні отандық және ресейлік тарихнамада маңызды мәселеге айналып тұр. Оларға тарих ғылымы жауап іздеп «тербеліп тұрғанда» елімізде «отандық тарихтың ақтаңдақтары» зерттелу үстінде.

Азамат соғысының қазақстандық тарихнамасы, оның ішінде кеңестік дәуір тарихнамасы отандық тарихта өзіндік маңыздылығымен күрделі. Бұл кезеңге кеңестік дәуірде 15 мың кітап, жинақ, мақалалар арналған екен [1; 156]. Осы мәселелерді зерттеуде туысқан республикалармен қатар Қазақстан да өз үлесін қосқан.

Алғаш азамат соғысының тарихнамасын зерттеген ғалым С.Н.Покровский болып табылады. Сонау 20-жылдары большевиктік тарихтың басты идеологы С.Н.Покровский 1917 жылғы төңкерісті және одан кейін орын алған оқиғалардың тарихын тек большевиктердің көзімен қарап жазудың қажеттілігін айтқан болатын.

Бүкіл қызметі кеңес елінің тарихындағы өте маңызды, мәңгі тақырып — Қазан социалистік революциясы, оның жеңісі баянды болу үшін жүргізілген күрес, яғни азамат соғысының мәселесін зерттеуге бағытталған Истпарт қазақ өлкесінде де кең қанат жаяды. Истпарттың Қазақ Бюросы РК(б)П Киробкомның 1922 жыл 20 желтоқсандағы қаулысымен ұйымдастырылады.

Түркістан Истпарты шығарған алғашқы еңбек кеңес партия мектептері мен насихат курстарының тыңдаушыларына арналады. Мұндағы еңбектердің арасынан Түркістан Коммунистік университетінің алғашқы ректоры С.Д.Муравейскийдің мақаласы назар аудартады. Онда Қазан төңкерісі мен одан кейін Орта Азияда орын алған оқиғалар большевиктер жүргізіп отырған саяси бағыттың рухымен баяндалған. Дегенмен мақалада шындық та бар. Автор аталған кезеңдегі ұлттық интеллигенцияның рөлін түсініп, оларды «прогрессист-демократтар» деп атайды [2; 39]. Еңбекте

1917 жылғы төңкеріс пен одан кейінгі азамат соғысы жылдары біртұтас ағым ретінде көрсетіледі. «Бұл оқиғалардың кезінде халықтың жетекшісі жергілікті ұлттық буржуазия мен діни өкілдер болды» деп жазды ол. Муравейскиймен келісе отырып, басқа да алғашқы авторлар И.Сольц, Н.Борисов, А.Позднышев жергілікті халықтың орыс пролетариаты жағында күреспегендігін тілге тиек етеді. «Ұйымдаспаған қараңғы түземдік бұқара бұл оқиғаларға белсенді қатыспады. Октябрь оларды құлдықтан босатқан жоқ» деп жазады Н.Борисов [2; 41].

Бұл естеліктердің басты ерекшелігі — авторлардың өткен оқиғаны барынша толық, шынайы беруге ұмтылулары.

Мұндай бірен-саран дұрыс пікірлер болғандығына қарамастан, алғашқы естеліктер шалалығымен ерекшеленеді. Мемуаршылар көбіне өзі көрген оқиғаны басқа деректерден алған фактілермен салыстырмай, өз түсінігінше жазумен ғана шектелген. Азамат соғысын зерттеуші А.Л.Литвинов куәгерлер (естелік айтушылар), әсіресе 20-жылдардың басында тиісті құжаттарға жүгінбей, қандай да бір фактінің шынайылығын өз беттерінше растаумен ғана шектелгенін жазады.

Естеліктерді жинап, жариялаған газет, журналдардың редакциялары да мәселені шешу жолдарын дұрыс ұғынбаған. Олар авторлардың биографиялық мәліметтері баяндалған фактінің шынайылығын көрсете алады деп санады. Бұл біржақты түсінікті олардың идеяға адалдығы, большевиктер партиясына мүшелігі, партиялық ұйымдардың жұмысына қатысу деңгейі және тағы басқалары баяндалады.

Қазан оқиғалары мен азамат соғысын баяндауда большевиктер партиясы қайраткерлерінің естеліктерінен мәселеге ғылыми жолмен келу көріністері байқалады. Ә.Жангелдин, Н.Нұрмақов, П.Варламов, Т.Рысқұлов мақалалары авторлардың баяндалып отырған оқиғаның тікелей куәгерлері болғандығымен ғана емес, сонымен бірге өз жұмыстарының басты мақсаттарының бірі — большевиктік төңкерістің ролі мен түпкі мақсатын халыққа түсіндіру болып табылатындығымен ерекшеленеді. Оларда Ресейдің езілген халықтарының тағдырын шешуде тарихи дамудың большевиктер ұсынған бағыты ғана дұрыс екендігі туралы пікір айтылады. Мақалаларда таптық күрестің орын алуы — жергілікті халық пен орыс пролетариаты достығына апаратын жол деп көрсетіліп, ұлттық интеллигенцияның мәселеге қатысты тезистері жоққа шығарылады. Оларда сондай-ақ зерттеудің басты мұраты ұмытылып, ол шеткері аймақтарда большевиктік партияның ролі мен маңызын насихаттаудың тасасында қалады. Авторлар жергілікті халықтың большевиктер жағында белсенді күрескендігін дәлелдеуге тырысады. Ресейде коммунистік партияның диктатурасы заңдылық екендігі баса айтылады. «Қазан жарылысы, — деп жазды Ә.Жангелдин, — халықты сілкінтті, барлық жер дүмпуді сезінді, ол біздің артта қалған... Қырғыз жеріне де жетті: орыс жұмысшыларының, Қызыл Армияның, Қырғызстан еңбекшілерінің белсенділігімен, мұнда патшаның отаршыл империясының қираған орнында, ұсақ буржуазиялық қырғыз ұлттық интеллигенциясының батыл қарсылығына тойтарыс бере отырып, өзіміздің Кеңес үкіметін құруға тура келді» [2; 42].

20-жылдардағы тарихи зерттеулер мен естеліктердің арасынан большевик Г.Сафаровтың «Колониальная революция. Опыт Туркестана» деп аталатын еңбегі басты орын алады. Ғалымның тұжырымының басты желісі ресей жұмысшы табының «ұлттық-отаршылдық» революциядағы гегемондық ролін жоққа шығаруға тіреледі. Оның пікірінше, Түркістандағы орыс жұмысшы табы «көсемсіз, жетекшісіз, бағдарламасыз» болды. Төңкеріс мұнда «телеграф» арқылы келді. Барлық орыс төңкерісі Түркістанда отаршылдық сипат алды. «Мұнда пролетариат диктатурасы, — деп жазды Г.Сафаров, — алғашқы сәттен-ақ отаршылдық сипатқа ие болды». Кейін бұл пікір батыс тарихшысы А.Парктің жұмысында ғылыми негізге арқау болған еді. Ресей империясының ұлт аймақтарының тарихын зерттей келе, автор Жетісуда большевиктік идеялар нақты іске асқаннан кейін, мұнда «құлдықты еске түсіретін жүйе» орнады деген қорытындыға келді. Г.Сафаровтың өлкеде таптық жіктелу жоқ және революциялық қайта құруларға алғышарттар болмады деген көзқарасы өлкедегі автономиялық қозғалыс жетекшілерінің еңбектерінде де айтылғаны мәлім. Ахмет Байтұрсынов Қазан төңкерісі «қазақтарға түсініксіз, қазақ халқы социалистік құрылысқа мұқтаждықты соншалықты әлі сезінген жоқ» деп санады. Г.Сафаровтың кейбір пікірлері жоғарыда көрсетілген Н.Борисовтың мақаласында да кездеседі. Ол «Октябрь в Туркестане» мақаласында «... империялық отаршылдық кезең кеңестік отаршылдық кезеңге жалғасты» деп жазды.

Сонымен, Кеңес үкіметінің алғашқы онжылдығында жазылған естеліктерге еркіндік тән, қалыпқа салған күштеу жоқ екендігі байқалады. Әркім есінде қалғанын өз түсінігінше, өз қабылдауынша баяндаған. Негізгі мәселемен қатар, соның аясында туындайтын сұрақтарға қатысты жауаптар да кездеседі. Естеліктерді тарихи дерек ретінде пайдалану, оларға сыни тұрғыдан талдау

жасау, оның сол мәселені зерттеудегі өзіндік орны, жалпы болашақ мемуаршыларға практикалық кеңестер тек 20–30-жылдардың жол айрығында ғана жарық көре бастады. Көп кешікпей-ақ ол үкіметтік құрылымдардың түрлі жарлықтары және қаулылары астында қалды.

Қазақ даласын дүр сілкіндіріп, қазақ халқының өмірін мүлдем өзгерткен 1917–1920-жылдардың оқиғалары туралы маңызды дерек болып табылатын естеліктердің алқашқы жазылу тарихы осындай еді.

Қазан төңкерісі мен азамат соғысының тарихнамасындағы Қазақстанға қатысты қайғылы беттерді Ф.И.Голощекиннің жазғаны белгілі. Оның ойынша, «Октябрь қазақ ауылдарына соқпай өткен». «Кіші Октябрді ауылда» барынша тез арада орнатқысы келген ВКП(б) Қазақ өлкелік комитеттің Бюросы елдің тіпті дамыған аймақтарына да кереғар партиялық бағытты іске асыруға көрсоқырлықпен ден қояды. Практикадан теорияның алшақтығы, даму сатылары ескерілмей, аттап өту елеулі қиындықтарға ұшыратады.

Қазақ өлкесін дамыту жолындағы Ф.И.Голощекиннің теориялық ой-пікірлері, Қазақстан тарихнамасында Т.Елеуов жазғандай, «ғылымға мүлде қарсы» тұжырым болып қалған еді. Ф.И.Голощекиннің қателіктері сол кезеңдегі Қазақ өлкелік комитетінің басшылығы «Қазақстан Компартиясы тарихының очерктерінде» жан-жақты сараланып беріледі. Онда, ең алдымен, Сталиннің ұстанған бағыт-бағдарынан жаңылыспаған Ф.И.Голощекиннің ұлттық аймақтарда әлеуметтік-экономикалық қайта құрулардың лениндік принциптерінен тартуы, бұрмалануы, тайға таңба басқандай, көрсетіледі.

Сталиндік қайта құру бағытын ұстанған Ф.И.Голощекин өлкенің әлеуметтік-экономикалық даму күрделілігін ескермейді. Миына «ауылдарда жаңа және кіші Октябрь революциясын жасау» кіріп кеткен, ол тек ультрасолғын ұрандармен ғылыми негізделмеген тактикалық әдіс-тәсілдерге көшеді. Ол теориялық терең субъективизмнен ұсақ буржуазиялық, жартылай анархиялық революциялық жолға түседі. Бұған өлке коммунистерінің идеялық тұрғыдан пісіп-жетілмеуі ғана емес, сонымен қатар басшылық құрамының өзегіндегі өткір таптық және идеологиялық күрес, халық арасындағы пролетариаттың қалыптаспауы және тағы басқалары себеп болған еді. Ақыр аяғында Ф.И.Голощекиннің волюнтаризмі, социализмді құрудың лениндік принциптері мен әдістерінен бас тартуы қазақ даласы үшін аса қымбатқа түседі.

Зерттеліп отырған кезеңге барынша объективті талдау жасау үшін большевиктердің 1917 жылғы ақпан мен қазан айы аралығында жұмысшылар мен шаруалардың ұлттық-азаттық күресін өрістете алу тәжірибесіне назар аударған жөн. Ғалымдар Ресейдегі жұмысшы табын қарулы көтеріліске бастау — Ақпан төңкерісінің алғашқы күндерінен-ақ Қызыл гвардияны құру ісін зерттеп шығады.

Қазақстандық зерттеушілер еңбектерінде жұмысшыларды қаруландыру және оларды әскери іске үйрету, Қызыл гвардияны құру, оған қазақ шаруаларын, кедейлерін, маусымдық жұмысшыларды тарту, яғни революцияның қарулы күшін қалыптастыру мәселелері солғын зерттелген. Қазақстандағы Қазан төңкерісінің тарихы жөніндегі еңбектерде Қызыл гвардия туралы үзінділер, оның Кеңес өкіметін құру жолындағы еңбегі үзіп-жұлып айтылған. Тек К.Нұрпейісов пен А.С.Елагиннің еңбектерінде [1; 168] бұл мәселе барынша тереңірек мәлімет береді. Ең алдымен К.Нұрпейісов Қазақстанның солтүстік-шығыс облыстары Кеңестерінің Қызыл гвардия отрядтарын құру және Қызыл Армияның алғашқы бөлімдерін құрудағы рөлін зерттеп шығады. Автор маңызды бірқатар мәселелерге: Қазақстанның Солтүстік-шығыс аумағында қашан Қызыл гвардия отрядтарының құрылғанына, кеңестердің, коммунистердің, жұмысшы табының оны құрудағы рөліне, қазақ жұмысшы табы өкілдерінің Қызыл гвардиядағы орнына назар аударуға тырысқан. Аталған зерттеушіні қызылгвардияшыларды қаруландыру, үйрету және тәрбиелеу мәселелері қызықтырады. Алайда Семей, Павлодар, Петропавл, Қарқаралы, Өскемен, Атбасар және басқа да Қазақстанның Солтүстік-шығысындағы қалаларда құрылған Қызыл гвардия отрядтары осы аудандарда Қазан революциясының жеңісіне орасан зор үлес қосқаны дәлелденбей қалған.

А.С.Елагин өзінің мақаласында өтіп жатқан тарихи процесті революциялық күштердің топтасуын бүкіл елдің масштабында қарастырады. Ол барлық аймақты толық қамтып, қызылгвардияшылар қатарының 1917 жылдың желтоқсан айының соңында 14 елді мекеннен 2000 адамға жеткенін, ал 1918 жылдың көктеміне қарай 6 мыңнан асқанын айтады. Мақалада толығырақ емес болса да Қазақстанда құрылған Қызыл гвардияның ұлттық және әлеуметтік құрамынан да фактілер келтіріледі. Перовск партия ұйымы большевиктерінің кедей шаруаларды қатарларына тарту үшін ауылдарға, уездік селоларға, теміржол станцияларына және разъездерге арнайы үгітшілер жіберіледі. Тек Жосалы поселкесінде ғана Қызыл гвардия қатарына 82 ерікті жазылған. Сонымен

қатар Қызыл Армия қатарына теміржолшылар ғана емес, майданнан қайтқан солдаттар, Жоғарғы-Ертіс кеме өнеркәсіп кәсіпорнының жұмысшылары, жергілікті гарнизон солдаттары, қала және ауыл кедей-кепшіктері де жазылады. Жұмысшылар арасынан, соғыстан қайтқандар мен большевиктер партиясының мүшелерінен командирлер тағайындалады. Автор Батыс Сібір облыстық жұмысшылар мен солдат депутаттарының Семейде, Павлодарда, Көкшетауда, Өскеменде, Атбасарда Қызыл Армияның құру ісіне ерекше тоқталады.

Дегенмен Қазақстанда Қызыл гвардияның құрылуы мен оның нығайып, күшею жолдары әлі де көп зерделеуді қажет етеді. Ең алдымен Қызыл гвардияның Қазақстанда құрудың дәл қашан басталғанын анықтаған жөн. А.С.Елагин «жұмысшылардың қарулы отрядтары 1917 жылдың тамыз-қыркүйек айларында құрылды» дейді [1; 169]. Ал 1917 жылдың күзіне Перовскіде, Петропавлда, Ақтөбеде және Қазақстанның басқа қалалары мен теміржол станцияларында Қызыл гвардияның құрылуын жатқызады. С.Н.Покровский, П.Пахмурный мен В.Григорьев 1917 жылдың 8 тамызында Семейде кәсіподақ мүшелерінен Қызыл гвардия дружиналарының және сол жылдың 29 тамызында Перовскіде әскери дружинаның құрылғанын еске салады [3; 107]. Көп томдық «Қазақ КСР тарихының» авторлары Қызыл гвардия отрядтары Петроградтағы қарулы көтеріліске дейін-ақ пайда болды деп есептейді. Олар «Петроградтағы қарулы көтерілістің алдында Қызыл гвардия отрядтарын құру ісі Орынборда, Петропавлда, Перовскіде, Ақтөбеде, Павлодарда және басқа да қалаларда басталды деп есептейміз», — деп қорытындылайды [4]. Ал Костиннің айтуынша, алғашқы Қызыл гвардия отрядтары Қазақстанда, Қырғызстанда және Тәжікстанда Түркістан өлкесі Кеңес үкіметінің 1917 жылғы 28 қарашада қабылданған Қызыл гвардия құру туралы Қаулысынан кейін пайда болған.

Академик М.Қозыбаевтың пайымдауынша, Қазақстанда Қызыл гвардияның құрылуы бірнеше кезеңдерге бөлінеді: I — революциялық қарулы отрядтарды ұйымдастыру үшін үгіт-насихат кезеңі. Мысалы, 1917 жылы Қызыл гвардияны ұйымдастыруға кепілдік беретін партия мандаты бойынша Омбыда Тарасов пен Родионов сөз сөйлеген; II — революция жеңістерін қорғау үшін әскери дружиналар құру кезеңі. Бастапқыда олар Орынбор-Ташкент теміржолы бойында — Түркістанда, Шымкентте, Әулиеатада және Петропавлда құрылады; III — Қызыл гвардияны жұмысшылардан әскери дружиналар құру кезеңі (1917 жылдың қазан-қараша); IV — (1917 жылдың желтоқсаны — 1919 жылдың сәуірі) — бүкіл Қазақстан бойынша Кеңес өкіметінің билігін нығайту және оны интервенттер мен ақгвардияшылардан қорғау үшін Қызыл гвардия отрядтарын құру кезеңі.

Қазақстанда құрылған Қызыл гвардия отрядтарындағы адам санын нақтылау қажет. Мысалы, А.С.Елагиннің пікірінше, Қызыл гвардия отрядтарындағы адам саны 1918 жылы: Әулиеатада — 280–300 адам, Ақтөбеде — 200–250, Петропавлда — 100–154, Семейде 250 адам болған. Жоғарыда аталған мақалада ол: «Сол жылдардың басылымдар деректерінде, кейбір Кеңестердің есептеуінше, Қызыл гвардиялықтардың естеліктерінде, мұражайлар мен мұрағат материалдарына қарасақ, жекелеген Қызыл гвардия отрядтарының адам саны туралы мағлұмат аламыз: Әулиеатада — 200–220, Ақтөбеде — 185–200, Петропавлда — 100, Семейде 250 адам», — деп келтіреді. Егер осы айтылған деректерге сенсек, Қызыл гвардияның адам саны 1917 жылдың желтоқсанынан 1918 жылдың көктеміне дейін өсе қоймағанын көрсетеді. Автор бұл жерде Қызыл гвардияның жекелеген отрядтарының бастапқы кезеңдегі цифрын ғана алған. Біз мұны А.С.Елагиннің Қазалы отрядында 1918 жылдың көктемінде 500 адам деп көрсеткен, ал И.Костовтың 100 адам деп көрсеткенін көреміз.

Т.Елеуов, С.Н.Покровский, А.С.Елагин, К.Нұрпейісовтің еңбектерінде партияның, жеке В.И.Ленин тарапынан большевиктік ұйымдар мен Батыс Сібір Кеңесінде көрсетілген көлемі жағынан аз, түрлі фактілер баяндалған. 1917 жылдың ақпан-қазан айлары аралығында революциялық қозғалыстар жайлы еңбегінде К.Нұрпейісов жергілікті жерлерде Қызыл гвардия шешімін қабылдаған Өскемен комитетіне басшылық жасаған Омбы өлкелік большевиктер комитеті мен III Батыс-Сібір Кеңестер съезінің ролі бөлек көрсетілді. Гвардия басшыларының ұлттық өлкедегі революциялық процестерге қатысты Л.Григорьевтің монографиясында кеңінен келтірілген [5].

Қызыл гвардия қатарына қазақ еңбекшілерінің тартылуы маңызды саясаттың бірі болып табылады. Тұңғыш рет Қызыл гвардияшыл қазақтардың 1917 жылдың күзінде Астрахан жұмысшы және солдат депутаттарының нұсқауымен Бөкей Ордасына жіберілгені В.И.Ворлаковтың естеліктерінде кездеседі. К.Нұрпейісов осындай отрядтардың Атбасар уезінде, Заречный және Семейде қазақ жұмысшы отрядтарының 1918 жылдың басында құрылғанын айтады. Бірақ бұл жерде толығырақ зерттеу жұмысы тоқтап қалған [6; 40].

1917 жылға қатысты көптеген құбылыстар мен естеліктерде ірі бай-феодалдардан шабындықтар мен жайылымдардың қару күшімен тартып алынғаны жайлы баяндалады. Мысалы, 1917 жылдың 4-

ші тамызында «Известия Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов» газеті: «Қырғыздардағы толқулар. Қырғыз даласындағы жағдай алаңдатарлықтай», — деп жазды [6; 147].

Осы аграрлық «тәртіпсіздіктерге» қатысушылар, топтың күрес мектебінен өткен қазақ кедейлері Қызыл гвардияның, кейінгі Қызыл Армияның резервіне айналды.

Зерттеушілердің міндеті ізденіс жұмыстарының аясын кеңейту, тыл оқиғаларының қамтитын мұрағат құжаттарын табу және қазақ жұмысшыларының революция жолындағы қарулы күресін сараптау болып табылады.

Бұл Қазан тарихын зерттеген барлығында дерлік Қостанайда 1917 жылдың 25 желтоқсанында большевиктер бастаған жұмысшылар мен солдаттар Балтық теңізшілерінің көмегімен Уақытша үкіметтің жергілікті органдарын құлатып, Кеңес өкіметін орнатады да Қызыл гвардияны құру ісіне кірісті. Мұнда Қызыл гвардияны құруды В.И.Лениннің қолы қойылған мандат алған В.М.Чекмарев бастаған Балтық теңізшілерінің азық-түлік отрядтары қолға алады. Ал басқа жерлерде Қызыл гвардия Кеңес өкіметін құрумен бірге жүргізілгенін көреміз. Мысалы, Әулиеатада, Шымкентте және тағы басқа.

С.Н.Покровский, Т.Елеуов, К.Нұрпейісов, А.С.Елагиннің және тағы басқалардың еңбектерінде жергілікті жерлерде Қызыл гвардия отрядтарының контрреволюциялық күштерін басу оқиғалары тосын баяндалады. Өкінішке орай, республиканың тыс жерлерінде басылған мұндай еңбектерде бүлікшілерді басу жөнінде ештеңе айтылмаған. Мысалы, Ю.И.Корабаевтің 18 желтоқсандағы қатысымен Халық Комиссарлар Кеңесі И.П.Подвойскийге күн сайын үкіметке жазбаша түрде Самара мен Орынборға әскери көмек шаралары жөнінде хабарлап тұру тапсырылды. Бұдан соң Петроградтан Оңтүстік Оралдағы жергілікті революциялық күштерге мичман С.Д.Павловтың басқаруымен құрамында 1500 солдат пен матрос бар «Северный летучий отряд» жіберілді.

Қазақтарға қарсы большевиктердің Челябинск әскери-революциялық Комитетінің төрағасы В.Н.Блюхердің бастауындағы отрядтар мен ағайынды Кадомцевтер мен А.М.Чеверов бастаған Оңтүстік Оралдың Қызыл гвардияшылары көмекке жіберілді. Орынбор бағытындағы Кеңес отрядтарының жалпы саны 3500 адамға жетіп, бронепоездар мен артиллерияның көмегіне сенді. Дутовтың әскерлері толық талқындалады. 18–31 қаңтарда Орынбор азат етіледі» [7; 131].

Сонымен, бір мезгілде оңтүстік-шығыстан, Ақтөбе жақтан, теміржол желісінің бойынан, ақ гвардияшыларға Ташкент, Перовск, Түркістан мен Қазалы Қызыл отрядтары бет алып, соққы береді. Ал Орынбордағы жұмысшылар көтерілісін де ескерусіз қалдыруға болмайды. Бұл үлкен отрядтардың қозғалысына аса мән бермей-ақ та қоюға болар еді. Бірақ, шындығында, методологиялық жағынан келер болсақ, Кеңес өкіметін орнату ісін «жоғарғы» емес, «төменгі» халықтардың жүзеге асырғаны ақиқат. Сонымен, ақыр аяғында большевиктер партиясы ел ішіндегі барлық революциялық күштердің іс-әрекеттерін үйлестіруші күшке айналды. Алайда «Азамат соғысы және КСРО-дағы әскери интервенция» энциклопедиясында ақтарды талқандауға үлес қосқан Ә.Т.Жангелдиннің Уфа отрядымен Ташкент, Перовск, Қазалы, Әулиеата, Түркістан, Ақтөбе, Шалқар, Жосалы, Арал станциясының Қызыл гвардия отрядтарының әрекеттеріне толық талдау жасалмаған. Қазақстандағы Қызыл гвардия тарихын зерттеу ісі әзірге 1918 жылдың мәліметімен хроникалық негізде ғана шектелген. Бірақ Қызыл гвардия құру ісі Түркістанда бәрінен ұзағырақ жүргізіледі. 1919 жылдың 7-қазанында Түркістан басшылығының әскери Кеңесі Қызыл гвардияны тарату жөнінде шешім қабылдайды. Көпшілік отрядтар Қызыл Армия қатарына өтеді.

Қазақстандағы социалистік революцияның саяси армиясын зерттеуде солдаттар тақырыбы ерекше орындалады. Солдаттар мен тылдағы қазақтардың армияны большевиктендіру тарихы аз зерттелген. Бұл туралы барлық еңбектерде көрініс тапса да, әлі ешкім оның тарихи процестегі орнын кең көлемде баяндап бере алмаған.

Тұңғыш рет Қазақстан тарихнамасында солдаттардың өлкесінде Кеңес өкіметін құру ісіне тартылуына А.Оспанов өзінің жеке зерттеулерінде қалам тартты. Ол Қазақстандағы большевиктердің 13 полк, 26 жергілікті команда, 10 жеке қазақ жүздігі, 36,5 мың адамнан құралған жасақты әскери-ұйымдастырушылық жұмыстарын алға тартқан. Автор Қазан оқиғалары барысында Әулиеата, Перовск, Черняев, Қазалы, Орал, Гурьев, Павлодар, Петропавл, Өскемен, Верный, Ақмола гарнизондарының революция жайлы шындығын атап өтеді.

А.Оспанов 1918 жылдың қаңтарында Ақтөбеде большевиктердің майданнан қайтқан солдаттар съезінің өткенін алғаш рет хабарлайды. Майданнан қайтқан 800 солдаттан тұратын «Орыс-мұсылман солдаттар ұйымы» мен Сергиопольге тыл жұмыстарына жіберілгендер туралы мәліметтер береді. Мысалы, 1905 жылы қазақ даласында пролетарлық интернационализм туын көтерген «Орыс-қырғыз

одағының» дәстүрі жалғасып жатқан еді. Зерттеуші верныйлық большевиктер мен әскери үкімет арасындағы қазақтарды өз жастарына тарту үшін күресінің мәнін ашуға ұмтылды.

Алайда А.Оспанов өзінің зерттеуінде гарнизондық солдаттардың Қазақстанда Кеңес өкіметін орнатуын бақылаумен ғана шектелген. Енбекте большевиктердің солдаттар арасында жүргізген үгіт-насихат жұмыстары тыс қалған. Автор тарапынан жұмысшылар мен солдат ұйымдарының байланыстарына мән берілмеген. Тылдағы гарнизон бөлімдеріндегі партия ұяшықтарының құрылуы жөнінде айтылмайды, солдаттар арасында жүргізілген революциялық жұмыстардың формалары мен әдістері, олардың аграрлық қозғалыстарға қатысуларының мәні ашылмаған. А.Оспанов солдат комитеттері жөнінде мәліметтер келтірмеген [1; 174].

Әрине, адам күшін мобилизациялау өлкелерде социалистік революцияның саяси армиясын құру проблемасына қатысты. Алайда зерттеушілер әлі де болжамды цифрларға иек артады. Олар далалық аймақтарда Түркістандағы мобилизациялаудың нақты масштабын, солдаттарды революция жағына тартудағы большевиктердің әскери-ұйымдастырушылық формасы мен әдістерін ашып бере алмайды. Бұл үшін Қазақстанның зерттеушілері патшалық Ресейдің, ең алдымен, Қазан, Омбы (Сібір) мен Түркістан әскери округтерінің мұрағаттарын алғандары жөн. Майданда (14 армияда) 1917 жылы 7185446 адам болған, оның 7 миллионы — солдаттар. Тыл округтерінің қосалқы бөліктерінде, Ставканың есебінше, 2265 мың адам болған. Далалық өлкеге қараған елдің еуропалық бөлігіндегі төрт губернияда (Орынбор, Уфа, Самара, Астрахан) әскерге (мобилизация) тұрғындардың 10,9 % алынған, ал Батыс Сібірдің екі губерниясы (Тобыл мен Томск) — 11,8 %. Далалық өлкелерде әскери-мобилизациялық — 5,6 %, яғни село тұрғындарымен салыстарғанда екі есеге кем жүргізілген. Соғысқа қарамастан, 1914–1916 жж. мобилизацияланғандар Далалық өлкелерде — 269,3 мың, Түркістанда 402,1 мың адамға жеткен. Оның ішінде Далалық өлке бойынша селолық жерлерден 213,9 мың адам болған. Соңғы цифрлар негізінен тұрғындардың тыл жұмыстарында мобилизациялық санын көрсетеді.

Империалистік соғыс патша саясатымен бірге тылдағы гарнизондар саны арта түсті. Оны мына көрсеткіштерден көруге болады [1; 176].

К е с т е

Тылдағы гарнизондардың көрсеткіші

Жылдар	1914	1915	1916	1917
Далалық өлке	14	25,3	31,4	36,2
Түркістан	20,2	36,6	45,3	62,1

Қазақстан мен Түркістан аумағында майдан даласына уақытша жіберілген әскери бөлімдер мен жазалау үшін жіберілген әскери күштер орналасады. Мысалы, 1916 жылдың 1-шілдесіне дейінгі санақ бойынша, яғни патшаның бұратана халықтарды тыл жұмыстарына тартуға дейін, Далалық өлкеде 198,3 мың адамдық армия бөлімдері болған екен, ал бір жылдан соң 286,5 мыңға жеткен. Түркістанда тиісінше 269,5 және 402,1 мың адам болған.

Ұлт-азаттық көтерілісті басу үшін патша қаруланған техникасы жақсы жабдықталған майдандағы әскери бөлімдерін жібереді. М.А.Фольбаумның атына 1916 жылдың 21 тамызында салған жеделхатында Н.А.Куропаткин: «Екі қазақтар полкі мен атты батальоны аттанды. Сіздің қарамағыңызға 35 рота, 24 жүздік, 240 атты барлаушылар, 16 зеңбірек, 47 пулемет болады», — деп жазады. Торғай облысы көтерілісшілерін басу үшін генерал Лаврентьев бастаған құрамында 10 жаяу әскер ротасы, 14 зеңбірек, 11 жүздік атты әскер эскадроны бар жазалау экспедициясы жіберілген. Қарашаның басында оған тағы 4 жаяу әскер ротасы, 2 атты әскер жүздігі, 4 зеңбірек пен 4 пулемет қосылды. 1916 жылғы қарашаның ортасына қарай тағы да қосымша 7 рота, 5 атты әскер жүздігі, 3 атты әскер эскадроны беріледі.

Бастапқыда бірінші тыл жұмыстарына 381065 адам тарту керек болатын. Қарудың күшімен үкімет ауылдардан 150 мың адам алып, тыл жұмыстарына жіберді.

Сонымен Қазақстанда революция армиясын мобилизациялау үшін 75 мың жұмысшы және майданнан қайтқан сарбаздар, офицерлер мен кіші офицерлер резерві (100–150 мыңнан астам) пайда болады, 36,2 мың гарнизон солдаттары, 150 мың жұмысшысынан қайтқан қазақтар мен 284,4 мың қосалқы полктар мен батальондар солдаттары, революциялық армияның маңызды бір резервін қазақ шаруалары мен крестьян-қоныс аударушылар құрайды.

П.Пахмурный мен В.Григорьев «өлкелердің әр түрлі аудандарында революциялық күрестің негізгі күшін, дегенмен, аз болса да және жеткілікті ұйымдастырылмаса да жұмысшы табы құрайды», — деп есептейді [3; 31].

Әскери ведомствоның пікірінше, бұратана халықтарда «Отанға деген орыстардай берілгендік жоқ» [3; 13]. Бұдан шығатын қорытынды біреу-ақ: оларды әскер қатарына алу қауіпті, қолына қару беріп, әскер ісіне үйрету өзімізге қарсы қарулы жауды қалыптастыру болып табылады. «Біздің міндетіміз, — дейді автор, — шеткі аймақтардағы халықтарды біздің құрылымда жан-жақты тарту болып табылады. Олардың өмір сүру дағдарысындағы айырмашылықтарды біртіндеп жою қажет. Одан аттап өтуге еш болмайды. Бұл-әскери құрылыс үшін де аса қажет».

Түркістандағы әскери құрылыс үлкен қиындықтармен іске асырылды. Ұлттық командалық құрамның кадрларының халық саны жөніндегі деректердің жоқтығы, жергілікті тұрғындардың ұлттық, тұрмыстық ерекшеліктерінің есепке алынбауы, жастардың білім деңгейінің төмендігі — осының бәрі кері әсер етеді.

Сонымен қатар М.Захаровтың Түркістанның басқа кеңес елдерінен кесіліп қалғаны, 1919 жылдың екінші жартысына дейін аз күштерімен ғана Кеңес өкіметін қорғағаны жөніндегі тезисімен де келісуге болмайды [3; 189].

Сыртқы әлемнен алыстап қалған алыстағы Түркістан Республикасында азамат соғысының оқшауланған ошағы жөнінде екі түрлі себептен ой қозғауға болады. Біріншіден, бұл проблеманы толық зерттеуден, материалдарды толық зерттеуден туып отыр. В.И.Лениннің өзі бастап Кеңес өкіметі Түркістанды интервенттер мен ішкі контрреволюциядан қорғаудың барлық шарасын қарастырған болатын. Екіншіден, Ресейдің бүкіл түпкір-түпкірлерінен өріс алған азамат соғысының оқиғаларына терең үңілмеу болып табылады.

Қолда бар әдебиеттерде Кеңес өкіметінің Қызыл гвардия отрядтарында ұлттық әскери құрамалар құрудың, оның ұлттық мәселелер жөніндегі шығарған декреттерімен сабақтастығы көрсетілмейді. Мысалы, 1917 жылдың 2 қарашасында шыққан «Ресей халықтарының қарулық декларациясында» Кеңес өкіметі барлық ұлттарға Қызыл Армияда қызмет ету құқығы мен мүмкіндігін береді.

Нақ осы ереженің негізінде социализмді қорғау ісін ұйымдастыруда ұлттар теңдігін сақтау үшін ұлттар ісі жөніндегі Халық Комиссариаты 1917 жылдың 17 қарашасында демократияланған армияның әскери құрылымдары негізінде еркін ұлттық бөлімдер құруға рұқсат береді.

Ұлттық аудандарда Қызыл Армия бөлімдерінің құрылу тарихын зерттеу еңбектерінде ұлттық әскери құрылымдарды құру мақсаты мен оған деген Кеңес өкіметінің пролетариат диктатурасының мүддесі тарапынан көзқарасы туралы мәселелер қаралмайды.

Партияның Бүкілресейлік әскери ұйымдар конференциясында Ресей халықтарының ұлттық полктер құру мәселесі жөнінде қарар қабылдайды. Бірақ сонымен бір мезгілде ұлттық құрылымдардың буржуазиялық-ұлттық контрреволюцияның немесе буржуазиялық-ұлттық үкіметтің ұлыдержавалық саясатының қаруына айналып кету қауіпі де туындайды.

1918 жылдың 7 мамырында Халық Комиссарлар Кеңесінің қаулысында ұлттық әскери бөлімдердің жекелеген ұлттар тұратын аумақтарда құрылуы мүмкін екендігі айтылады (Украина, Башкирия, Армения және т.б.). Әскери құрылымдар, оның ішінде ұлттық құрылымдар азамат соғысы жылдарында да, Ұлы Отан соғысы жылдарында да директивалық органдардың қатысуымен және рұқсатымен ғана құрылады [7; 189].

Зерттеушілер арасында ұлттық құрылымдарды құру сатылары жөнінде ортақ көзқарас жоқ. Қазақ ұлттық құрылымдардың және олардың жеке құрамдарының жалпы саны жөніндегі мәселе шешілмеген. 1949 жылы А.Нүсіпбеков 1920-жылдың аяқ кезіндегі Қазақстанда құрылған әскери бөлімдер жөніндегі деректер келтіреді, бұрынғы Жетісу мен Сырдария облыстарын есептегенде, 36 әскери бөлім болған екен (оның ішінде атты әскер — 17, артиллерия — 3, пулемет — 2, қосалқы атты әскер — 1, байланыс — 1).

Ю.Романов бұған елеулі түзетулер енгізді. Ол 1920-жылдың аяғында Кир әскери комиссариаты Бөкей, Орал, Торғай облыстарында 37 әскери және бөлімшелер құрған екен, оның ішінде 4 атты әскер, 2 атқыштар полкі, 9 жеке атты эскадрон, 2 атқыштар батальоны болған дейді.

С.Н.Покровский Жетісу мен Ақтөбеде майдан аймағында еңбекшілерді мобилизациялау ісін тұнғыш рет жинақтап көрсетті. Алайда автор бұл майданда әрекет еткен әскерлердің сапалық құрамын аша алмаған. Бұдан гөрі тереңірек талдау жұмысы А.Елагин жүргізе алған. Оның ойынша, 1918 жылдың мамырына дейін Қазақстан аумағында құрылған Қызыл Армия бөлімшелерінің жалпы саны 7 мың найза мен қылыштан санайды.

1920 жылдың мамыр айында большевиктердің Еңбек және Қорғаныс Кеңесінің шешімімен армия қатары 19 бен 35 жас аралығындағы адамға толықтырылды. Бұл шақыру Түркістанның өзінде ғана 25 мың адамға толықтырылды.

Зерттеушілер бірауыздан бұл шақыруды табысты өткенін айтады. Негізінде, М.Захаровтың пікірінше, ол күткен нәтижеге қол жеткізбеді. Тұрғындардың комиссия құрамына алынбауы, әскери комиссариат аппаратының әлсіздігі, жергілікті жердегі Кеңес өкіметі органдарының бұл ісіне жеткілікті көңіл аудармауы, байлар мен жартылай феодалдардың үстемдігі, Түркістан майданының күш-қуатына кері әсер еткен басмашылар қозғалысы және басқа да жағдайлар, ол кездегі әскер қатарына шақырушылардың әскери қабілеті жоғары қаруға мүмкіндік бермеген.

Зерттеушілер С.Н.Покровский, К.Нұрпейісов, А.С.Елагин, Ю.И.Романов, П.М.Пахмурный, В.Н.Григорьев, М.Қ.Қозыбаев және басқалар жалпы алғанда Қазақстан халқының азамат соғысына нақты баға бере алды деп есептейміз.

Алайда жоғарыда алғашқылармен бірге мынадай Қазақ Әскери Комиссариатының тарихы, Қазақстанда өріс алған азамат соғысы майдандарда кеңестік қарулы күштерді нығайтудағы елдің пролетарлық орталығының рөлі, Қызыл Армия бөлімдерінде жұмысшы-шаруалар арасында жүргізілген саяси-көпшілік жұмыстары азамат соғысы жылдары өлкелер аумағында ағылшын-американ, француз, герман империалистерінің жаңа отарлау саясатының мәні; Қазан, Уфа, Омбы, Челябині, Новосібір, Ташкент мұрағаттарнан жаңа деректер тарту; зерттелетін проблемалар аясын кеңейту; азамат соғысы мен әскери интервенция жылдары Отанды, революция жеңістерін қорғаудағы халықтар күресінің интернационалдық сипат алуы секілді аса маңызды мәселелер әлі де терең зерттеу жұмыстарын күтіп тұр [1; 188]. Осыған байланысты азамат соғысының тарихнамасының ашылмай жатқан қырларының әлі де көп екені күмән туғызбайды. Өткен тарихқа кеңестік идеология көзқарасымен емес, нақты бүгінгі күн тұрғысынан шынайы баға беру жұмысы енді қолға алынғаны белгілі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Козыбаев М.К.* История и современность. — Алматы: Ғылым, 1991. — 235 б.
- 2 *Әлімғазин Қ.* Испарт және азамат соғысы // Қазақ тарихы. — 1997. — № 2.
- 3 *Пахмурный П.М., Григорьев В.* Октябрь в Казахстане. — Алма-Ата: Казахстан, 1978. — 308 с.
- 4 История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней: В 5 т. — Алма-Ата: Наука, 1979. — С. 32.
- 5 *Григорьев Л.* Очерки истории Коммунистической партии Казахстана. — Алма-Ата: Ғылым, 1979. — С. 63.
- 6 *Оспанов А.* Участие солдатских масс в установлении Советской власти в Казахстане (февраль 1917 – март 1918). — Алма-Ата: Наука, 1963. — 160 с.
- 7 *Кораблев Ф.В.* В.И.Ленин и защита завоеваний Великого Октября. — Алма-Ата: Ғылым, 1979. — 196 с.

Ж.М.Мажитов, С.У.Жауымбаев

Историография гражданской войны в эпоху Советской власти

В статье рассматривается отечественная историография гражданской войны 1918–1920 гг., хронологические рамки ограничиваются советским периодом. Даются анализ и систематизация исторической литературы по обозначенной теме, выявляются основные проблемы. Авторы анализируют ключевые работы казахстанских историков и дают им оценку. В статье показаны также влияние февральской и Октябрьской революций в России на гражданскую войну, создание Красной Армии, вклад в годы войны рабочих и крестьян. На основании анализа трудов историков авторами собраны материалы о создании Советской власти и на сегодняшний день ведется поиск ответов на вопросы по теме гражданской войны.

J.M.Mazhitov, S.U.Zhauymbaev

Historiography of civil war in the Soviet power

The domestic historiography of the Civil war of 1918–1920 s is considered in this article, chronological frame is limited to the soviet period. On this the me author gives analysis and structure of bibliography and main problems. There is given analysis and systematization of historical literature of the marked theme, analysis and estimation of key works of Kazakhstan historians. There is also considered the affection of the February and October revolutions to the Civil war in Russia, formation of the Red Army, contribution of workers and peasants in the war time. Materials about the formation of the Soviet power were gathered on the base of works of historians, nowadays there is conducting research works to the problems of the civil war.

ӘОЖ 316.47: 28 (574)

А.Б.Сатанов, Қ.С.Өскембаев

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Халықаралық қатынастар шеңберіндегі Ислам және Қазақстан (2011 жылы Қазақстанның Ислам Конференциясы ұйымында төрағалық етуіне орай)

Мақалада халықаралық қатынастар шеңберіндегі Қазақстан Республикасының мұсылман елдерімен, халықаралық ұйымдармен дипломатиялық және саяси байланыстары қарастырылды. Сонымен қатар бүгінгі таңда бүкіл әлем жағдайындағы, Орта Азия және мұсылман елдерін қамтыған әр түрлі келеңсіз және прогрессивті процестер жөнінде айтылды. Ислам дінінің Қазақстанның сыртқы саясатына, ішкі жағдайына ықпалы анықталды. Бұған қоса қазіргі таңдағы ислам дінінің өзекті мәселелері, мемлекет пен дін арасындағы өзара қатынастары қарастырылған. Мақалада зерттелінген мәселелерге қатысты шетелдік және отандық қайраткерлердің көзқарастары мен ойлары берілген.

Кілтті сөздер: Ислам Конференциясы ұйымы, ислам, конфессия, ұлтаралық келісім, конфессияаралық келісім, халықаралық қауіпсіздік бағдарламалары, секулярлы саясат, көпбағытты саясат, көпполүсті сыртқы саясат, көпвекторлы саясат.

Көп конфессиялы, көп ұлтты болғанына қарамастан, қазіргі ұлтаралық және конфессияаралық келісім мен бейбітшілікті сақтап келе жатқан Қазақстанда ұлт мәселесі, ұлтаралық қатынастар, діни бірлестіктераралық төзімділік мәселелері мемлекеттік қана емес, халықаралық қауіпсіздік мәселесіне тікелей қатысты. Сонымен бірге қазіргі таңда діни бірлестіктердің конфессиялараралық жауапкершілігі мәселесі халықаралық қауіпсіздік бағдарламаларының сапынан елеулі орын алуда.

Қазақстанның діни саласы бойынша жүргізіп жатқан секулярлы саясат мемлекеттің сыртқы саясатында да көрініс тапты. Қазақстан әр түрлі халықаралық ұйымдардың мүшесі болып табылады. Оның ішінде еуропалық (ЕҚЫҰ) және азиялық (ОЭС) ұйымдардың толыққұқылы мүшесі болып келеді. Тәуелсіздік алғаннан бастап, республиканың көпбағытты, көпполүсті сыртқы саясаты бекітіліп, «Батыс пен Шығысқа бағдар алыну керек» деп жарияланды. Соның ішінде Елбасы